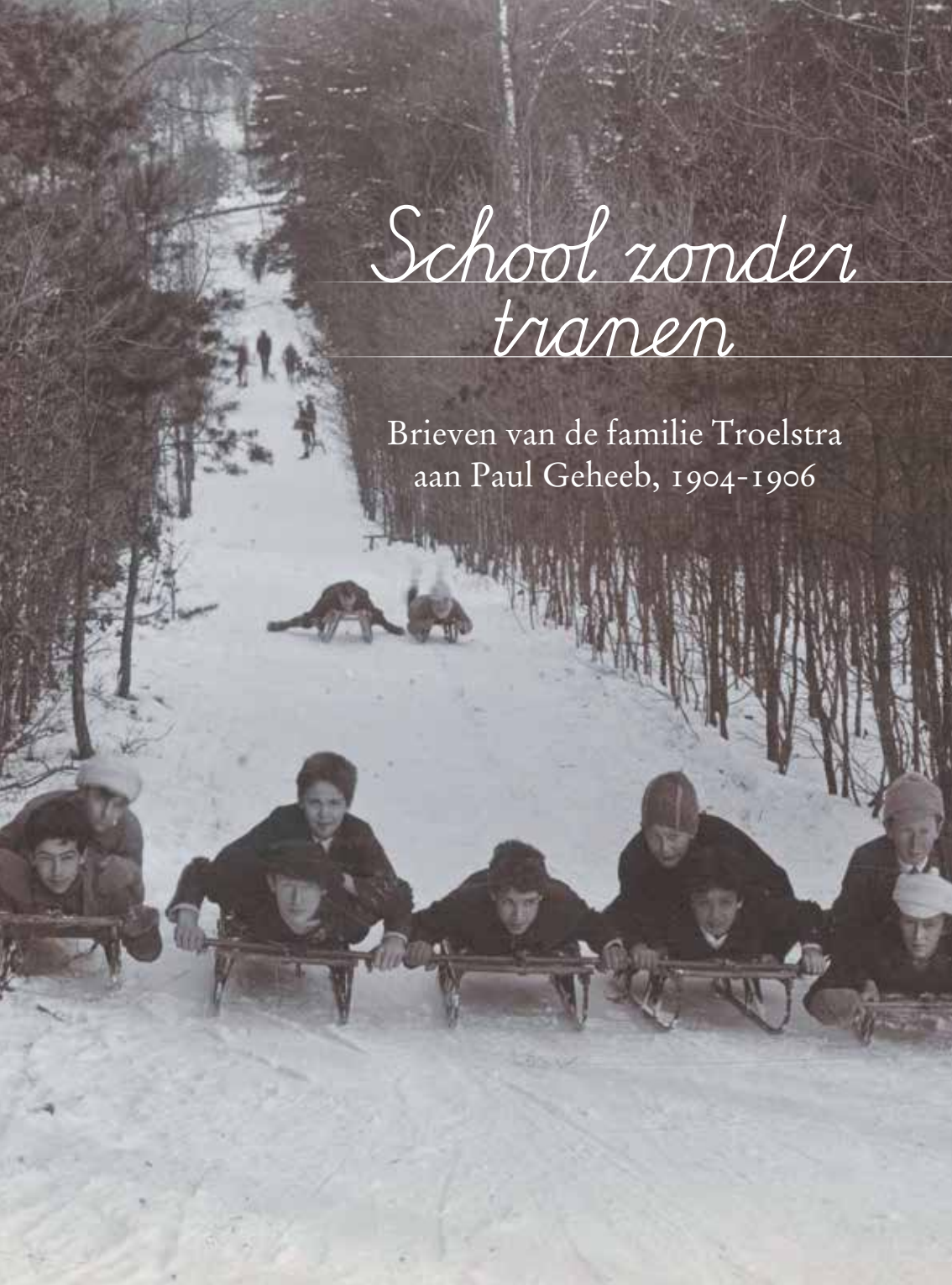

A vintage photograph of a snowy forest path. In the foreground, a group of children are crouched on sleds, ready to descend a snowy slope. Further up the path, two more children are visible, also on sleds. The path is flanked by tall, thin trees, and the ground is covered in a thick layer of snow. The overall tone is sepia, giving it a historical feel.

School zonder tranen

Brieven van de familie Troelstra
aan Paul Geheeb, 1904-1906

SIEGER VREELING

School zonder tranen

SCHOOL ZONDER TRANEN

Brieven van de familie Troelstra aan Paul Geheeb
1904-1906

GESELECTEERD, VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR
SIEGER VREELING

Hilversum
Verloren
2025

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Tresoar en de Stichting Vrienden van Tresoar.

Afbeelding op het omslag: Scholieren aan het sleetjerijden in Haubinda. Fotograaf onbekend, 1910 of eerder. Collectie Hessisches Staatsarchiv Darmstadt.

Auteursfoto: Afke Vreeling

Redactie: Margriet van der Meer

© 2025 Sieger Vreeling

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25

1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 195 2

Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopman, Hilversum

Opmaak: Rombus/Eva Nicole Pool, Hilversum

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Zij die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgever.

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR). No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining, without written permission from the publisher.

INHOUD

Inleiding	6
Verantwoording	21
Brieven	24
Nawoord	126
Dankwoord	131
Overzicht van de brieven	132
Archieven en literatuur	136
Personenregister	140
Plaatsnamenregister	142

INLEIDING

Op een maandagochtend in april 1903 werd Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) gespot in de trein naar Duitsland. Hij was ingestapt op het centraal station van Amsterdam en had plaatsgenomen bij het venster. Al bij de eerste halte, station Weesperpoort, werd het Tweede Kamerlid herkend door enkele beambten op het perron en er 'vormde zich een oloepje voor den trein'.¹ De pers kreeg er lucht van en nog diezelfde dag meldde *De Telegraaf* dat Troelstra was vertrokken naar Harzburg. 'De socialistische leider zou daar, naar wij vernemen, herstel van krachten gaan zoeken.'² De volgende dag stond het bericht in alle kranten.

Troelstra had geen slechter moment kunnen kiezen om met de trein op reis te gaan. Eind januari en begin april was Nederland deels platgelegd door spoorwegstakingen. Na de laatste staking waren bijna tweeduizend spoorwegwerkers ontslagen. Radicale partijleden hielden Troelstra hiervoor medeverantwoordelijk; hem werd een slap en tweeslachtig beleid verweten. Op een spotprent werd hij met een januskop afgebeeld; het ene gezicht bezwoer de Tweede Kamer dat niemand aan staken dacht, terwijl het andere gezicht het volk tot actie opriep.³ En nu, slechts enkele weken na de staking, ging Troelstra, 'die het ongeluk van zooveel duizenden spoorwegmensen' op zijn geweten had, lekker bijkomen in het buitenland. 'En de arbeiders, die in de staking alles waagden? Die mogen stilletjes thuis blijven, al is hun gezondheid nog zoo geschokt, en zijn blij als ze al een stuk brood hebben', schreef *De Vrije Socialist*.⁴

Door het nieuwsrelletje was de politicus gedwongen zijn ware reisdoel te onthullen. Op woensdag meldde de socialistische krant *Het Volk*, waarvan Troelstra hoofdredacteur was, dat hij niet onderweg was geweest naar Harzburg, maar naar Ilsenburg in de Harz.⁵ Daar stond niet een of ander luxueus hotel, maar de nieuwe kostschool van zijn zoontje – de pottenkijkers hadden niet gezien dat er een blonde krullenbol van 12¼ jaar naast Troelstra had gezeten. Op zondag kreeg heel Nederland te horen waarom de jongen naar Duitsland was gebracht. *Het Volk* schreef 'dat Troelstra wegens

1 P.J. Troelstra 1929, 70.

2 'Binnenland. Nieuwstijdingen', *De Telegraaf*, 20 april 1903.

3 Hagen 2010, 349-369. De spotprent 'De man met de twee monden' van Petrus van Geldorp staat op p. 370.

4 'Wel wat verschil!', *De Vrije Socialist*, 22 april 1903.

5 'Uit de partij', *Het Volk*, 22 april 1903.

Afb. 1 De familie Troelstra.
Van links naar rechts:
Sjoukje, Pieter Jelles, Jelle
en Dieuwke. Foto: C.J.L.
Vermeulen (Den Haag/Am-
sterdam), circa 1900. Collectie
Tresoar.

de zeer zwakke gezondheid zijner vrouw genoodzaakt is, zijn huishouden op te breken om zijn kinderen buitenshuis te doen opvoeden'.⁶

Pieter Jelles was getrouwd met Sjoukje Bokma de Boer (1860-1939), die aan de weg timmerde als schrijfster, publiciste en recensente. Zij hadden twee kinderen: Dieuwke (1889-1973) en Jelle (1891-1979). Na de geboorte van Jelle was Sjoukje ziek geworden en eigenlijk is ze nooit meer beter geworden. Een duidelijke diagnose was er niet, maar de klachten bestonden onder andere uit vermoeidheid, koorts, hoofdpijn en hartproblemen. In 1903 ging het niet langer. Pieter Jelles en Sjoukje verruilden hun huis in Haarlem voor een paar kamers in Scheveningen om de opleiding van hun kinderen te kunnen betalen. Dieuwke ging in de kost bij een bevriende familie in Haarlem en Jelle ging naar het zogenaamde *Landerziehungsheim*, een reformschool.⁷

⁶ 'Bijtijds stoppen!', *Het Volk*, 26 april 1903.

⁷ Holtrop 2008, 145-146, 156-169, 326-327, 329-330. Een overzicht van de belangrijkste personen en gebeurtenissen uit Sjoukjes leven: Steenmeijer-Wielenga 1997, 286-295.

De brieven

In 2006 vond Piet Hagen, de biograaf van Pieter Jelles Troelstra, bijna tweehonderd in het Duits geschreven brieven van de familie Troelstra in een schoolarchief in Zwitserland. De eerste is uit 1904, de laatste uit 1942. De meeste brieven zijn geschreven door Sjoukje; dat is bijzonder, want ze heeft vrij weinig correspondentie achtergelaten. Ze zijn geadresseerd aan pedagoog Paul Geheeb (1870-1961). Hij was de leider van het Landerziehungsheim in Haubinda, waar Jelle zijn opleiding vervolgde. Hoe de brieven in Zwitserland verzeild zijn geraakt? Paul en zijn vrouw hebben in de jaren dertig de Ecole d'Humanité opgericht in Hasliberg en hun correspondentie mee de grens over genomen.⁸

De brieven waren een belangrijke bron voor Hagens *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra*, maar er valt nog veel meer informatie uit te halen. De originelen liggen inmiddels een stuk dichterbij huis, in Darmstadt, maar dat is nog altijd een hele reis.⁹ Het mooie is dat Hagen het grootste deel van de brieven ter plekke heeft gekopieerd – ik heb een beeld voor ogen van een onderzoeker die de vondst van zijn leven doet, maar zich uit tijdgebrek enorm moet inhouden om die vondst te bestuderen en in plaats daarvan als een razende de ene na de andere bladzijde onder het kopieerapparaat legt. Het resultaat van die kopieermarathon ligt tegenwoordig in Tresoar in Leeuwarden.¹⁰

In 2024 heb ik met de directeur van Tresoar afgesproken om de meest interessante brieven te selecteren, te transcriberen en te vertalen. De brieven bevatten meerdere verhaallijnen, waarvan de kostschooltijd van Jelle en de scheiding van zijn ouders de belangrijkste zijn. Het is verleidelijk om de scheiding van de Troelstra's uit te pluizen, want het is een smeug verhaal. Een bekende politicus wordt verliefd op zijn jonge, aantrekkelijke dienstmeid als zijn vrouw in het buitenland is. De politicus verlaat zijn vrouw en trouwt met de dienstmeid. De ex-vrouw stort haar hart uit bij een andere man. Maar het resultaat zou eerder een verhaal zijn voor de *Story*.

Ik heb ervoor gekozen om de brieven uit de kostschooltijd van Jelle te publiceren. Ten eerste geven ze een kijkje in de ziel van Sjoukje Troelstra, die zoveel over kinderen en opvoeding heeft geschreven. In 1903 publiceerde ze, onder het pseudoniem N. van Hichtum, *Afke's tiental. Een schets uit het Friesche arbeidersleven*, waarmee ze haar naam als kinderboekenschrijfster definitief vestigde. Het gaat over een moeder die ondanks haar zwakke gezondheid toch voor haar grote gezin weet te zorgen. Sjoukjes biografie Aukje Holtrop merkte in 2005 – vlak voor Hagens ontdekking – op hoe merkwaardig het is dat de schrijfster van *Afke's tiental* haar eigen kinderen naar een kostschool stuurde; er was een soort discrepantie tussen Sjoukjes woorden en daden.

8 Hagen 2010, 408, 890n38.

9 Hessisches Staatsarchiv Darmstadt O 37, inv.nr. 1676.

10 Tresoar, Brieven van Troelstra-familie aan Paul Geheeb.

Het grote thema in haar boeken was het belang van een goed gezinsleven en de grote rol die een zorgzame moeder in het leven van haar kinderen speelt. Maar ze verdedigde in lange, bewonderende artikelen haar beslissing om de kinderen op een gevoelige leeftijd, in hun puberteit, het huis uit te doen en naar een kostschool in het buitenland te sturen.¹¹

Maar de belangrijkste reden om de brieven uit Jelles kostschooltijd te publiceren is dat ze deel uitmaken van een groter verhaal. Haubinda was namelijk een heel bijzondere school met heel bijzondere mensen. De Landerziehungsheime vormden begin twintigste eeuw een van de grootste onderwijsexperimenten in Duitsland en onder Berlijnse intellectuelen was het uiterst modern om je kinderen daarheen te sturen.¹² Dat deden ook de ouders van Walter Benjamin (1892-1942) in 1905. Hij ontpopte zich later tot een van de belangrijkste filosofen van de twintigste eeuw en noemde Haubinda 'de akker waarin het zaad voor mijn verdere leven destijds is gezaaid'.¹³ Haubinda was een kweekvijver voor talent en Jelle was erbij.

School zonder tranen

In 1901 had Sjoukje Troelstra – onder haar eigen naam – voor het eerst over Landerziehungsheime geschreven, in het tijdschrift *School en Leven*. Daarin hekelde ze het 'drilsysteem' van de hogere burgerscholen en de gymnasia in Nederland, waar kinderen werden volgestopt met feitjes en grammatica, bergen huiswerk meekregen en van examen naar examen werden gejaagd. Het Landerziehungsheim dat pedagoog Hermann Lietz (1868-1919) had gesticht bij Ilsenburg in 1898 was volgens Sjoukje de 'school der toekomst'. Dat maakte ze op uit de jaarverslagen. De school stond niet in de stad, maar op het platteland – vandaar de naam Landerziehungsheim – de klassen waren klein, de kinderen kregen veel beweging, enzovoort. Natuurlijk waren er ook nadelen; een van de belangrijkste was dat er geen meisjes werden toegelaten. Toch concludeerde Sjoukje voorzichtig dat kinderen bij Lietz in betere handen waren dan thuis.

Helaas, het is diep treurig, dat het beetje wat wij onze kinderen kunnen geven, een 'goede opvoeding' kan genoemd worden. 't Is waar, zoovele van mijn kennissen en ik zelve spannen ons in, om goede moeders voor onze kinderen te zijn en ons zooveel mogelijk aan hen te wijden. [...] En toch – wat een stumperig gedoe, bij die heerlijke, ruime opvoeding in zoo'n land-erziehungsheim vergeleken! 't Is als het gepruts van een schooljongen tegenover een met krachtige, vaste hand uitgevoerd kunstwerk!¹⁴

11 Holtrop 2008, 550. In Tresor ligt een aan Jelle opgedragen exemplaar van Van Hichtum 1903.

12 Näf 1998, 227, 230.

13 Benjamin 1991, 435.

14 S. Troelstra 1901, 210-213, 217. Over Lietz en de Landerziehungsheime, met literatuurverwijzingen: Koerrenz 2018, 17-32. Ik heb geen brieven van de familie Troelstra aan Lietz gevonden in Bundesarchiv N 1148, inv.nr. 45.

Een schooldirecteur uit Bloemendaal antwoordde dat hij alleen als het echt niet anders kon ‘een kind uit het huisgezin [zou] willen rukken’. Lietz kon nooit een vader worden voor andermans kinderen. Waarom konden ze niet gewoon thuis blijven wonen en naar een goede dagschool worden gestuurd? Daar konden ze toch ook goed eten en veel beweging krijgen?¹⁵ Maar Sjoukje antwoordde:

Vroeger dacht ik evenzoo, maar hoe meer ik kennis neem van deze nieuwe methode, des te meer wordt 't me helder, dat geen enkel huisgezin in staat is den kinderen (van boven de 9 of 10 jaar) datgene te geven wat hen op deze scholen wordt geboden. Waar de geheele methode en de geheele omgang van onderwijzers met leerlingen gebaseerd is op liefde en volkomen toewijding, geloof ik dat de kinderen in zoo'n omgeving hun ouders niet al te zeer zullen missen.¹⁶

In 1902 liet Sjoukje aan haar lezers doorschemeren dat ze ziek was. In april schreef ze dat de artikelenreeks ‘De school der toekomst’ was onderbroken, omdat ze door ziekte tijdelijk buiten gevecht was gesteld.¹⁷ En in juli meldde ze dat ze in een sanatorium in Godesberg genezing zocht.¹⁸ Een jaar later schreef Sjoukje dat zij en haar man voor de verleiding waren bezweken; hun zoontje zat nu in Ilsenburg op school. De keuze was gauw gemaakt ‘toen een totaal ontredde gezondheidstoestand me hoe langer hoe meer het goed opvoeden mijner lievelingen tot een onmogelijkheid maakte’.¹⁹ Maar misschien had ze zichzelf ook wel een beetje klem gemanoeuvreerd met al die lovende artikelen.

De Troelstra's hadden voor het Landerziehungsheim gekozen zonder het te hebben bezocht, maar het bleek werkelijk ‘een paradijs voor de jongens’ te zijn. Zo noemde Sjoukje het in *School en Leven*. De knapen stonden 's ochtends om zes uur op en namen dan jubelend een douche onder de Ilsewaterval. Na de eerste twee lesuren volgde een *Dauerlauf* van een half uur en 's middags werkten de jongens op het land of in de werkplaats of hadden ze gymnastiek of muziek- of tekenles. 's Avonds na het eten verzamelden ze zich voor de *Kapelle*; dan werden ze – als het kon buiten – voorgelezen of er werd muziek gemaakt. Als de kinderen daarna door een van de beide *Hausdamen* werden ingestopt, konden ze hun ogen bijna niet openhouden, aldus Sjoukje. ‘Het L.E.H. schijnt dus werkelijk te zijn zooals een Engels journalist het kwalificeerde: “Een school zonder tranen.”’²⁰

Vanaf 1903 begon Sjoukje – nu onder haar pseudoniem N. van Hichtum – ook over de school der toekomst te schrijven voor de tijdschriften *De Vrouw* en *Het Kind* en voor de Nederlands-Indische krant *De Locomotief*. De werkelijke identiteit van Van Hichtum

15 Ulehake 1902, 291-294. Ulehake was directeur van de Bloemendaalsche Schoolvereniging, die school die Dieuwke Troelstra bezocht.

16 S. Troelstra 1902a, 328.

17 S. Troelstra 1902b, 511.

18 S. Troelstra 1902c, 719.

19 S. Troelstra 1903, 673.

20 S. Troelstra 1903, 673-675.

was een publiek geheim, maar toch lijkt het alsof Sjoukje onder haar schuilnaam wat eerlijker durfde te zijn; als Troelstra had ze weleens een kritische kanttekening geplaatst bij het lesprogramma in Ilsenburg, maar haar legenestsyndroom had ze verzwegen. Maar in juni 1904 bekende ze in *Het Kind* dat er thuis heel wat tranen waren gevloeid:

Ik wil u dan ook wel bekennen dat mijn eigen leven mij eerst verwoest, vernietigd, van zijn schoonste doel beroofd scheen, toen ik op een kouden dag van April het mij zoo dierbaar kleine menschje, naast zijn vader, zoo vol moed en flinkheid, de groote, vreemde wereld tegemoet zag stappen. Ik was gebroken, en werd er ziek van. Niets kon mij troosten dan de jaarverslagen van 't 'Landerziehungsheim'. En telkens weer moest ik onder tranen bekennen: 'Het kind heeft het daar beter, oneindig beter dan thuis!'²¹

Maar daarna was het weer een en al rozengeur en maneschijn; moeder en zoon hadden hun harten voor elkaar geopend in hun correspondentie en de vakanties waren mooier dan ooit tevoren. De ouders hadden hun jongen niet verloren, maar nu pas echt gevonden.²²

In september 1904 schreef Van Hichtum in *Het Kind* dat haar 'ventje' met Pasen naar Haubinda was overgegaan. Het onderwijsconcept beviel zó goed, dat ze haar dochtertje naar een Landerziehungsheim voor meisjes had gestuurd, naar Schloss Gaienhofen. Dat lag aan de Bodensee en stond onder leiding van Bertha von Petersenn (1862-1910). Meneer en mevrouw Van Hichtum hadden hun dochter 'ongaarne' naar een hogere burgerschool of een gymnasium gestuurd en haar daarom toevertrouwd 'aan de trouwe moederzorgen van Frau v. Petersenn'.²³

Haubinda

Jelle was in april 1904 overgegaan naar Haubinda, omdat het nieuwe schooljaar na Pasen begon. De opvoeding van de jongens was inmiddels verdeeld over drie scholen: de jongste kinderen gingen naar Ilsenburg, op hun twaalfde konden ze over naar Haubinda en na nog eens drie jaar naar Schloss Bieberstein (Hessen). De locaties waren volgens het jaarverslag zorgvuldig op de leeftijdscategorieën afgestemd. De laagste school draaide vooral om spelen en lag op een klein, overzichtelijk landgoed. De volgende fase – waar Jelle aan toe was – vond plaats op een groter landgoed, waar alle ambachten konden worden geleerd. De hoogste trede stond in het teken van kunst, natuur en wetenschap; de geïsoleerde locatie dwong tot contemplatie.²⁴

21 Van Hichtum 1904a, 90. In Wibaut-Berdenis van Berlekom 1901 staat al dat N. van Hichtum de schuilnaam is van Sjoukje Troelstra.

22 Van Hichtum 1904a, 91.

23 Van Hichtum 1904b, 155-156. Het Ida-Sceele-Archiv in Dillingen an der Donau beheert o.a. stukken van Bertha von Petersenn. Mijn vraag of daar correspondentie van de familie Troelstra tussen zit, kon niet worden beantwoord, omdat de instelling zich midden in een reorganisatie bevindt.

24 'Die Organisation der Land-Erziehungsheime', in: Hermann Lietz (red.), *Das sechste Jahr in Deutschen Land-Erziehungsheimen*, Schloss Bieberstein/Haubinda/Ilsenburg 1904, 46.

Afb. 2 Het hoofdgebouw van het Landerziehungsheim in Haubinda. Het kantoor van de directeur bevond zich direct onder het torentje. Fotograaf onbekend, circa 1905. Collectie Hessisches Staatsarchiv Darmstadt.

Landgoed Haubinda lag in het hart van Duitsland, in de deelstaat Thüringen, een dikke tweehonderd kilometer ten zuiden van Ilsenburg. In het jaarverslag van 1901 had Lietz zijn lezers een waar Arcadia voorgespiegeld; het klonk eerder als een school van het verleden dan van de toekomst. Haubinda lag niet in de buurt van de beschaving, want ‘alleen in afzondering kunnen wij opvoeden’. De school werd omringd door bossen, akkers en velden. Het dichtstbijzijnde station, dat van Hildburghausen, lag zo’n twaalf kilometer naar het noordoosten. Op het landgoed woonden ongeveer tien arbeidersfamilies, die ‘nog onberoerd door de moderne cultuur’ waren. Er was een boerderij, een smederij, een bankwerkerij en een timmerwerkplaats. Het veebestand bestond uit drie veulens, elf paarden, vijftig varkens, zeventig koeien en meer dan tweehonderd schapen. Een keuterboer had in dialect tegen een bezoekende vader gezegd: ‘Haubinda is e Paradies.’²⁵

De school was gebouwd op een heuvel, met de rug naar het bos en uitzicht over het landgoed. Het hoofdgebouw was met hulp van de scholieren uitgevoerd in vakwerkbouw. Rechts van de ingang liep over de gehele hoogte een erker. Daarachter, op de tweede verdieping, was de Kapellensaal, waar ’s winters en bij slecht weer de dag

25 Lietz 1901, 79-81. Het Kleinbahnstation van Simmershausen lag op zes kilometer afstand. Vgl. Lembke-ibold 2010, 118, die schrijft dat Lietz terug wilde naar een agrarisch-patriarchale samenleving.

werd afgesloten met een lezing of met muziek. Op de derde verdieping, recht onder het torentje met uurwerk, was het kantoor van de schoolleider. Het werd de *Glaskasten* of *Glaserker* genoemd, omdat men van hier uit het hele terrein kon overzien en alle leerlingen in de gaten kon houden.²⁶

Net als in Ilsenburg bestond het rooster in Haubinda uit een mix van geestelijke en lichamelijke inspanning. De kinderen werden 's morgens om zes uur gewekt door de fluit van 'rote Suse', de stoomketel in het machinegebouw, die voor warm water en elektrisch licht zorgde. De ochtend bestond uit vijf lessen van elk drie kwartier, die werden afgewisseld met kamer opruimen, ontbijten en hardlopen. Daarna was het tijd voor koor of hadden de jongens even vrij. Na het middageten verspreidde iedereen zich over de tuin en het veld of togen ze naar het teken- of het muzieklokaal. De woensdagmiddag was vrij. Na het avondeten hadden de jongens weer wat vrije tijd. De dag werd besloten met de Kapelle. Om negen uur 's avonds liet rote Suse weten dat het tijd was om te gaan slapen.²⁷

Eind 1902 – dus voor Jelles tijd – was Haubinda bezocht door een schoolinspecteur. Deze was onder de indruk van de afwisseling tussen geestelijke en lichamelijke inspanning, maar had ook enkele kritische kanttekeningen. Ten eerste was het wel een heel spartaanse school; zo waren de leerlingen en de leraren 's winters veel te koud gekleed. Ten tweede kregen de kinderen eigenlijk te véél beweging; sommige fietsten meer dan zeventig kilometer op een dag. Ten slotte waren de toiletten uiterst primitief en onhygiënisch. Het waren namelijk hurktoiletten – die moesten masturbatie van de puberende knapen tegengaan.²⁸ Uit de brieven van Sjoukje blijkt dat de maatregel niet hielp.

Vlak voor Jelles komst was Haubinda allesbehalve een school zonder tranen. Ten eerste was de Joodse leraar Theodor Lessing (1872-1933) net vertrokken na een conflict met Lietz, dat de Haubindaner *Judenkrach* wordt genoemd. Lessing had eerst geprotesteerd tegen het schoolabonnement op het antisemitische tijdschrift *Der Hammer* en daarna tegen het beleid om alleen bij uitzondering Joodse scholieren aan te nemen. Ten tweede was Lessings vrouw ervandoor gegaan met een scholier. Ten slotte was Lietz' favoriete leerling Albert 'Freseni' Fresenius (1889-1903) overleden aan een nierontsteking.²⁹

In 1905 deed lerares en schrijfster Ida Heijermans (1866-1943) verslag van een bezoek aan Haubinda; ze was meegereisd met 'N. van Hichtum's zoon'. Heijermans was over het algemeen zeer te spreken over de school maar had ook kritiek. Vooral

26 Yamana 1996, 415-416. Vgl. Lietz 1903, 18-19 over het uitzicht vanuit zijn kantoor. Het tijdschrift van de Verein der Freunde und Förderer der Hermann-Lietz-Schule Haubinda heet *Der Glaskasten*.

27 'Tageswerkplan im D.L.E.H. Haubinda. Sommerhalbjahr 1903', in: Hermann Lietz (red.), *Das fünfte Jahr in Deutschen Land-Erziehungsheimen*, Berlijn 1903, bijlage 2; Lietz 1902, 57-58.

28 Näf 1998, 262.

29 Kurzke 2006, 225; Näf 1998, 268-269, 273. Vgl. Marwedel 2024, 63-64, 68 over de *Judenkrach* en het overspel.

het taalonderwijs kon haar niet bekoren; de leerlingen leken minder vergevorderd dan die in Nederland. Zo wilde Lietz niet dat leerlingen rijtjes stampen – geen mit, nach, bei, seit, von, zu, aus uit het hoofd leerden. ‘Alsof ooit eenige vreemde taal grondig te leeren ware zonder de hulp van het zich werktuigelijk oefenende geheugen!’ Belangrijker was dat een internaat volgens Heijermans geen school der toekomst kon zijn. ‘De beste opvoeding kan slechts die zijn, waar huis en school in elkaar grijpen als de boomen op een weg, wier takken zich samen spreiden tot een dak van lommer [...]’.³⁰

Die Holländer

Toen Jelle in Haubinda aankwam, werd hij begroet in Nederlandse rijm; een jongen reciteerde het engelenkoor uit Joost van den Vondels *Lucifer* ‘met verve en geheel uit ’t hoofd’.³¹ Die jongen was Erich Wichmann (1890-1929). Zijn naam was Duits en zijn ouders waren Duitsers, maar toch noemde Lietz hem ‘mein lieber “Holländer”’.³² Erich was namelijk geboren en getogen in Utrecht, waar zijn vader hoogleraar geologie en mineralogie was.

Erich was een kleine *Lucifer*. Hij was niet te handhaven op het gymnasium in Utrecht – waar hij bijvoorbeeld eens een geladen pistool mee de klas in had genomen – en de Brinioschool in Hilversum was ook geen succes geweest.³³ Haubinda was een laatste redmiddel voor zijn ouders, maar in maart 1904 bleef hij zitten en zo kwam hij bij Jelle in de klas. Erichs gedrag en ordelijkheid waren namelijk ‘mangelhaft’ en zijn cijfers waren middelmatig tot slecht; alleen in Frans en natuurkunde blonk hij uit.³⁴ De jongen zag er zelfs een beetje kwaadaardig uit, hij had namelijk een glazen oog. Toen hij eens met Jelle aan het stoeien was, riep Erich plotseling: ‘Pas op, trap niet op mijn oog!’ Dat was uit zijn kas gevallen.³⁵

Erich had niet veel op met zijn Duitse klasgenoten en zal blij zijn geweest om een landgenoot te begroeten. Eind oktober 1904 schreef hij aan zijn ouders: ‘Kunnen jullie me ook alle Nederlandse boeken sturen die jullie kunnen opduikelen? Jelle en ik willen een Nederlandse avond beginnen om het Nederlands niet te verleren.’³⁶ En twee maanden later schreef Jelle aan Paul Geheeb: ‘Voor kerst heb ik een stapel Ne-

30 Heijermans 1905, 545, 583-584, 587.

31 Tresoar 1818, inv.nr. 1159, typoscript Jelle Troelstra voor radioprogramma *Artistieke Staalkaart*, aflev. 9 januari 1960. Volgens Van Burkom 2019, 29 reciteerde Erich uit Vondels *Adam in ballingschap*.

32 IISG, Archief Erich Wichman, inv.nr. 1, brief van Hermann Lietz aan Johanna Wichmann-Zeise, 31 december 1907.

33 Van Burkom 2019, 27-28.

34 IISG, Archief Erich Wichmann, inv.nr. 1, ‘Zeugnis für Erich Wichmann’, 26 maart 1904.

35 Tresoar 1818, inv.nr. 1159, typoscript Jelle Troelstra voor radioprogramma *Artistieke Staalkaart*, aflev. 9 januari 1960.

36 Haffmans 1999, 107.

derlandse boeken gekregen, waarvan ik enkele met Wichmann in Haubinda wil lezen. Dat wordt leuk!³⁷

Na de paasvakantie van 1905 ging Erich over naar Schloss Bieberstein, maar daarvoor in de plaats kwamen twee nieuwe Nederlanders: Ferdi van Kol (1891-1973) en Jaap Kool (1890-1959). De Troelstra's waren al jaren bevriend met Ferdi's ouders. Henri van Kol (1852-1925) zat met Pieter Jelles in de Tweede Kamer voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en Nellie van Kol-Porreij (1851-1930) schreef net als Sjoukje voor kinderen en over opvoeding. Ferdi was genoemd naar de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919).³⁸

Atria, het kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis in Amsterdam, beheert het archief van Nellie van Kol. Daarin bevinden zich ook brieven van, aan en over haar zoon. Eind 1904 schreef een leraar bijvoorbeeld dat Ferdi de 'swarze Slange' werd genoemd in Ilsenburg, vanwege zijn curieuze uitspraak; de Duitsers zeggen 'schwarze Schlange', dus met een sj-klank, maar Ferdi had blijkbaar een dik Nederlands accent.³⁹ Afgaande op zijn eigen brieven was de kleine Van Kol een keurig opgevoede jongen met een sterke wil. Zijn brieven werden meestal afgesloten met 'Veel zoentjes'.

De andere jongen, Jaap Kool, was geboren in Nederland maar getogen in Duitsland. Zijn vader was directeur van een haringvissersvloot en in 1895 met zijn gezin naar Emden verhuisd.⁴⁰ Volgens Sjoukje behoorde Jaaps familie 'tot de geestelijke aristocratie van Nederland'. Hij was namelijk een kleinzoon van professor Allard Pierson (1831-1896), 'een beroemde schrijver, wiens geschriften een grote geestelijke invloed op mij hebben uitgeoefend in mijn jeugd'.⁴¹

Etha Kool-Pierson (1866-1946) had haar zoon in 1905 persoonlijk naar Haubinda gebracht en er de drie Nederlandse knapen geobserveerd. Ze was vooral onder de indruk geraakt van Ferdi. Zo hing in de gang van het schoolgebouw een lijst waarop de jongens zich konden intekenen voor het vak landbouw – op het reguliere rooster stonden tuinbouw en de werkplaats. Jelle hoopte op leuke uitstapjes en vulde prompt zijn naam in: 'O Landwirthschaft is veel leuker dan mag je mee gaan naar Hoven en zoo.' Ferdi was minder impulsief: 'Neen ik zal mij toch maar niet opgeven, ik moest juist de Werkstätte grondig leeren en dat kan ik dan niet.' Dat schreef Etha naderhand aan Nellie.

*Ferdi zal u stellig wel geschreven hebben dat Jelle, hij en Jaapie, mijn zoontje, te samen slapen, hoe innig hoop ik dat zij een goeden invloed op elkaar zullen uitoefenen. Ik geloof dat uw jongen een vaster karakter heeft dan de twee anderen, ik hoop van harte dat hij dat moge behouden.*⁴²

37 Brief 17.

38 Röling, Reinalda 2000, 205.

39 IAV-Atria, Archief Nellie van Kol, inv.nr. 18, brief van Gustav Wyneken aan Nellie van Kol, december 1904. Inv.nr. 51 bevat enkele brieven van Sjoukje Troelstra die voor zover ik weet nog niet aan haar zijn toegeschreven – ze zijn ondertekend met 'S.'; Holtrop 2008, 588 verwijst alleen naar de brieven in inv. nr. 39.

40 Dudek 2009, 168n136.

41 Brief 13.

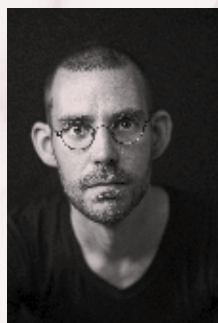
42 IAV-Atria, Archief Nellie van Kol, inv.nr. 18, brief van Etha Kool-Pierson aan Nellie van Kol, 9 mei 1905.

Dit boek biedt een unieke inkijk in het verstoorde gezinsleven van een bekend echtpaar: schrijfster 'Nynke van Hichtum' en politicus Pieter Jelles Troelstra.

In 1903 bracht Pieter Jelles zijn zoon Jelle naar een Duitse kostschool. Het gezin werd uit elkaar gehaald 'wegens de zeer zwakke gezondheid zijner vrouw'. Die vrouw was Sjoukje Bokma de Boer, die onder het pseudoniem N. van Hichtum kort daarvoor *Afke's tiental* had gepubliceerd, een kinderboek dat zou uitgroeien tot een klassieker.

Jelle werd leerling op een 'Landerziehungsheim', een vernieuwend schooltype waar leren werd afgewisseld met sport en praktisch werk. De bewaarde brieven van de familie Troelstra aan schoolleider Paul Geheeb bieden een bijzonder inkijkje in Sjoukjes opvoedingsidealen, Pieter Jelles' politieke successen en het kwetsbare huwelijk van het echtpaar. Bovenal vertellen ze het verhaal van een puber ver van huis, verscheurd door heimwee.

Dit zorgvuldig gedocumenteerde en toegankelijk geschreven boek onthult niet alleen de geschiedenis van de familie Troelstra, maar geeft de lezer ook waardevolle inzichten in de culturele ontwikkelingen en maatschappelijke verhoudingen begin twintigste eeuw.

Sieger Vreeling (1987) is architectuur-historicus. Hij was conservator van het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium en later van het Universiteitsmuseum Groningen. Hij schrijft over architectuur, cultuur en wetenschap rond 1900. In 2022 verscheen zijn proefschrift *Geen stijl* bij Uitgeverij Verloren. In 2024 werd hij Nynke van Hichtum Fellow bij Tresoar in Leeuwarden.

